ISSN:2828-6235
Impact factor:13.77

International Journal of Literature and Language Studies(IJLLS)

ZAMONAVIY O‘ZBEK TILINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Mahmudov Muhammaddiyor Ma’murjon o‘g‘li

Andijon davlat chet tillari instituti talabasi

Tel: +998 77 014 81 05

E-mail: mahmudovmuhammaddiyor598@gamil.com

Ilmiy rahbar: Axunov Muqumjon Muhammadaminovich

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor

Tel: +998 97 997 74 43

E-mail: muqumjon.axunov@bk.ru

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.23254692

Annotatsiya: Maqolada mustaqillik yillaridan hozirgi kungacha o‘zbek tilida kechayotgan asosiy rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Til siyosati hujjatlari, izohli lug‘at materiallari, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlardagi nutq namunalari asosida leksika, yozuv, terminologiya, grammatika va nutq madaniyati sathidagi o‘zgarishlar o‘rganildi. Natijada ingliz tilidan o‘zlashmalarning ortishi, rus tili ta’sirining kamayishi, lotin yozuviga o‘tish jarayoni, milliy terminologiyani shakllantirish va raqamli muhitda yangi nutq shakllarining paydo bo‘lishi asosiy tendensiyalar sifatida aniqlandi. Adabiy me’yorni saqlash va tilni raqamli texnologiyalarga moslashtirish bo‘yicha tavsiyalar berildi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, til rivoji, til siyosati, o‘zlashma, neologizm, lotin yozuvi, terminologiya, raqamli muhit, adabiy me’yor.

Аннотация: В статье анализируются основные тенденции развития узбекского языка с периода независимости до наших дней. На материале документов языковой политики, толкового словаря, средств массовой информации и социальных сетей рассмотрены изменения на уровнях лексики, письменности, терминологии, грамматики и речевой культуры. В качестве основных тенденций выделены рост заимствований из английского языка, ослабление влияния русского языка, переход на латинскую графику, формирование национальной терминологии и появление новых форм речи в цифровой среде. Даны рекомендации по сохранению литературной нормы и адаптации языка к цифровым технологиям.

Ключевые слова: узбекский язык, развитие языка, языковая политика, заимствование, неологизм, латинская графика, терминология, цифровая среда, литературная норма.

Abstract: The article analyses the main development trends of the Uzbek language from independence to the present day. Drawing on language policy documents, an explanatory dictionary, mass media and social media texts, it examines changes in vocabulary, script, terminology, grammar and speech culture. The main trends identified are a growing number of English borrowings, a weakening of Russian influence, the transition to the Latin script, the formation of national terminology and the rise of new forms of speech in the digital environment. Recommendations are given for preserving the literary norm and adapting the language to digital technologies.

Keywords: Uzbek language, language development, language policy, borrowing, neologism, Latin script, terminology, digital environment, literary norm.

KIRISH

Til — doimiy harakatdagi ijtimoiy hodisa. U jamiyat hayotidagi siyosiy, iqtisodiy va texnologik o‘zgarishlarni o‘zida aks ettiradi va ularga moslashib boradi. J. Eychison ta’kidlaganidek, tildagi o‘zgarish na “taraqqiyot”, na “inqiroz”, balki tilning yashovchanligi belgisidir [1].

O‘zbek tili so‘nggi o‘ttiz besh yil ichida o‘z tarixidagi eng jadal o‘zgarishlar davrini boshdan kechirmoqda. 1989-yil 21-oktabrda o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgani [2], 1993-yilda lotin yozuviga asoslangan alifbo qabul qilingani [3] va 2019-yilda davlat tilining nufuzini oshirishga qaratilgan farmon imzolangani [4] til rivojining yangi bosqichlarini belgilab berdi. Shu bilan birga, globallashuv va raqamli texnologiyalar tilga ichki til siyosatidan kam bo‘lmagan ta’sir ko‘rsatmoqda.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bu jarayonlar bir-biriga zid yo‘nalishlarda kechmoqda: bir tomondan tilni sofroq va milliyroq qilishga intilish kuzatilsa, ikkinchi tomondan ingliz tilidan o‘zlashmalar tez sur’atda kirib kelmoqda. Bu tendensiyalarni ilmiy baholash adabiy me’yorni belgilash, ta’lim va tarjima amaliyoti uchun muhimdir.

Tadqiqotning **maqsadi** — zamonaviy o‘zbek tilining asosiy rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va ularning sabablarini ochib berish. Shu maqsadda quyidagi **vazifalar** qo‘yildi:

1. Mustaqillik davridagi til siyosati hujjatlarini tahlil qilish.
2. Leksika, yozuv, terminologiya, grammatika va nutq sathlaridagi o‘zgarishlarni aniqlash.
3. Tashqi (globallashuv, texnologiya) va ichki (til siyosati) omillar ta’sirini baholash.
4. Til rivojini tartibga solish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Til o‘zgarishining umumiy nazariyasi J. Eychison asarida keng yoritilgan bo‘lib, olim o‘zgarishlarni ijtimoiy omillar bilan bog‘liq tabiiy jarayon sifatida ko‘radi [1]. U. Vaynrayx tillar aloqasi nazariyasini yaratib, ikki tilli jamiyatlarda bir tilning boshqasiga leksik va grammatik ta’sir mexanizmlarini ochib bergan [5]. M. Xaspelmat va U. Tadmor dunyo tillaridagi o‘zlashmalarni qiyosiy o‘rganib, eng ko‘p o‘zlashadigan so‘zlar yangi tushuncha va texnologiyalarni ifodalovchi otlar ekanini ko‘rsatgan [6].

Global miqyosdagi ingliz tili ta’siri D. Kristal tadqiqotlarida tahlil qilingan [7]. Olimning internet tili haqidagi asari esa raqamli muhitda og‘zaki va yozma nutq chegarasi yemirilib, yangi aralash nutq shakli paydo bo‘layotganini ko‘rsatadi [8].

O‘zbek tili misolida til siyosati masalalarini U. Firman sovet davri materiallari asosida o‘rgangan [9]. O‘zbek tilshunosligida leksik qatlamlar va so‘z o‘zlashtirish masalalari E. Begmatov asarida tizimli yoritilgan [10]. N. Mahmudov tilni milliy tafakkur va madaniyat bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini asoslagan [11]. Biroq so‘nggi o‘n yillikdagi raqamli muhit ta’siri va ingliz tilidan o‘zlashmalar oqimi hali yetarli darajada umumlashtirilmagan.

Material. Tadqiqot uchun til siyosatiga oid me’yoriy hujjatlar [2; 3; 4], “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” [12], ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlardagi matnlar material sifatida olindi.

Metodlar. Tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, sotsiolingvistik kuzatish, leksik-semantik tahlil hamda tasniflash metodlaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Tahlil zamonaviy o‘zbek tilida oltita asosiy rivojlanish tendensiyasini aniqlash imkonini berdi.

1. Leksik tarkibdagi o‘zgarishlar. Mustaqillik yillarida o‘zlashmalar manbai sezilarli o‘zgardi. Sovet davrida yangi so‘zlar asosan rus tili orqali kirib kelgan bo‘lsa, bugun ingliz tili asosiy manbaga aylandi: *startap, kontent, brending, menejment, onlayn, brifing, frilanser, influenser*. Xaspelmat va Tadmor qayd etganidek, bu so‘zlar asosan yangi tushuncha va texnologiyalarni nomlaydi [6]. Ayni paytda arab va fors tillaridan o‘zlashgan, sovet davrida eskirgan deb hisoblangan so‘zlar qayta faollashdi: *hokim, viloyat, tuman, vazirlik, oliy majlis, mahalla*.

2. Sof o‘zbekcha muqobillar yaratishga intilish. 1990-yillarda ko‘plab xalqaro va ruscha atamalar o‘rniga o‘zbekcha so‘zlar taklif qilingan: *aeroport — tayyoragoh, samolyot — tayyora, institut — bilimgoh*. Ularning bir qismi (*tayyora*) qo‘llanishda saqlangan, ko‘pchiligi esa ommalashmagan va xalqaro shakl o‘z o‘rnida qolgan. Bu muqobil so‘zning hayotiyligi ma’muriy qarordan emas, nutq jamoasining uni qabul qilishidan bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

3. Yozuv islohoti. 1993-yilda qabul qilingan va 1995-yilda tahrir qilingan qonun asosida lotin yozuviga o‘tish boshlandi [3]. Jarayon uchun belgilangan muddatlar bir necha bor uzaytirildi va hozir ham jamiyatda ikki yozuv parallel qo‘llanmoqda: ta’lim va rasmiy hujjatlarda lotin, katta yoshdagi avlod va ayrim nashrlarda kirill yozuvi. *O‘, g‘* harflari va tutuq belgisini yozishdagi qiyinchiliklar raqamli muhitda imloviy xilma-xillikka sabab bo‘lmoqda (*o’, o`, o‘, o‘*).

4. Terminologiyani milliylashtirish. 2019-yilgi farmon bilan davlat tilini rivojlantirish bo‘yicha alohida tuzilma va atamalar komissiyasi faoliyati yo‘lga qo‘yildi [4]. Iqtisodiyot, huquq va axborot texnologiyalari sohalarida yangi atamalar yaratilmoqda, biroq ko‘p hollarda bitta tushuncha uchun bir nechta raqobatlashuvchi atama qo‘llanmoqda.

5. Raqamli muhitdagi nutq. Ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlarda so‘zlashuv nutqi yozma shaklga ko‘chmoqda. Bu yerda qisqartmalar, o‘zbek, rus va ingliz so‘zlarini aralash qo‘llash (*kod almashtirish*), *layk bosmoq, post qo‘ymoq, storis joylamoq* kabi gibrid birikmalar keng tarqalgan. Kristal bunday nutqni og‘zaki va yozma nutq oralig‘idagi yangi shakl deb ataydi [8].

6. Grammatik sathdagi o‘zgarishlar. Grammatika leksikaga qaraganda sekinroq o‘zgaradi, biroq bu sathda ham ayrim tendensiyalar ko‘zga tashlanadi. Rasmiy uslubda rus tili ta’sirida shakllangan *...tomonidan amalga oshirildi*, *...bo‘yicha ishlar olib borilmoqda* kabi kalka qurilmalar haddan ortiq qo‘llanmoqda [5]. Ayni paytda tilshunoslar va muharrirlar faol nisbatdagi, ixcham va tabiiy o‘zbekcha gap qurilishiga qaytishni targ‘ib qilmoqda.

Sath	Asosiy tendensiya	Misol	Asosiy omil
Leksika	ingliz tilidan o‘zlashmalar ortishi	*startap, kontent, frilanser*	globallashuv
Leksika	arab-fors qatlamining qayta faollashuvi	*hokim, vazirlik, viloyat*	mustaqillik, til siyosati
Leksika	sof o‘zbekcha muqobillar yaratish	*tayyora, tayyoragoh*	til purizmi

Sath	Asosiy tendensiya	Misol	Asosiy omil
Yozuv	lotin yozuviga bosqichma-bosqich o‘tish	*o‘ / o’ / o‘* xilma-xilligi	til siyosati
Terminologiya	milliy atamalar yaratish	atamalar komissiyasi faoliyati	til siyosati
Nutq	raqamli nutq, kod almashtirish	*layk bosmoq, post qo‘ymoq*	raqamli texnologiyalar
Grammatika	kalka qurilmalar va ularga qarshi harakat	*...tomonidan amalga oshirildi*	rus tili ta’siri

MUHOKAMA

Natijalar zamonaviy o‘zbek tilida ikki qarama-qarshi kuch — milliylashtirish va globallashuv — bir vaqtda ta’sir qilayotganini ko‘rsatadi. Til siyosati tilni rus tili ta’siridan xalos qilish va milliy asosda boyitishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, iqtisodiyot, ta’lim va internet ingliz tilidan yangi so‘zlarni jadal olib kirmoqda. Natijada rus tilining o‘rnini qisman ingliz tili egallamoqda, ya’ni tashqi ta’sir yo‘qolmay, manbasini o‘zgartirmoqda. O‘zlashmalarni faqat salbiy hodisa sifatida baholash to‘g‘ri emas. Eychison ta’kidlaganidek, so‘z o‘zlashtirish barcha tirik tillar uchun tabiiy jarayon [1]. Muammo o‘zlashmaning o‘zida emas, balki tilda tayyor muqobili bo‘la turib xorijiy so‘z ishlatilishida (*meeting — yig‘ilish*, *deadline — muddat*) va o‘zlashmalarning imloviy jihatdan tartibga solinmaganidadir. 1990-yillardagi sun’iy muqobillar tajribasi esa haddan tashqari purizm ham samara bermasligini ko‘rsatdi. Lotin yozuviga o‘tishning uzoq davom etishi til rivojiga bevosita ta’sir qiladi. Ikki yozuvning parallel mavjudligi avlodlar o‘rtasida o‘qish tajribasini ajratib qo‘ymoqda: kirill yozuvidagi boy adabiy meros yosh avlod uchun qiyinroq bo‘lib qolmoqda. Raqamli muhitdagi *o‘* va *g‘* harflarining turli shakllari esa matnni avtomatik qayta ishlash, qidiruv va mashina tarjimasi sifatini pasaytiradi. Raqamli nutqning tarqalishi adabiy me’yorga tahdid sifatida ham, tilning hayotiyligi belgisi sifatida ham baholanishi mumkin. Kristal fikricha, internet nutqi adabiy tilni siqib chiqarmaydi, balki uning yonida yangi uslub sifatida mavjud bo‘ladi [8]. Shu sababli asosiy vazifa so‘zlashuv uslubini taqiqlash emas, balki ta’limda uslublarni farqlash ko‘nikmasini shakllantirishdir. Tadqiqot cheklovi shundaki, tendensiyalar sifat tahlili asosida aniqlangan. Ularning tarqalish darajasini o‘lchash uchun o‘zbek tili korpusi materiallari asosida miqdoriy tadqiqot o‘tkazish lozim.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi: Zamonaviy o‘zbek tilining rivojiga ichki omil — til siyosati va tashqi omillar — globallashuv hamda raqamli texnologiyalar bir vaqtda ta’sir ko‘rsatmoqda. Leksik sathda o‘zlashmalar manbai rus tilidan ingliz tiliga ko‘chmoqda, arab-fors qatlami esa qayta faollashgan. Sun’iy muqobil so‘zlar faqat nutq jamoasi tomonidan qabul qilingandagina tilda saqlanib qoladi. Lotin yozuviga o‘tishning tugallanmaganligi va imloviy xilma-xillik til rivojini sekinlashtiruvchi omil bo‘lib qolmoqda. Raqamli muhit o‘zbek tilida so‘zlashuv va yozma nutq oralig‘idagi yangi uslubni shakllantirmoqda.

Tavsiyalar:

- Yangi o‘zlashmalarning imlosi va qo‘llanishini belgilovchi doimiy yangilanib boriladigan elektron me’yoriy lug‘at yaratish.

- Tilda tayyor muqobili mavjud bo‘lgan xorijiy so‘zlar o‘rniga o‘zbekcha so‘zlardan foydalanishni ommaviy axborot vositalari orqali targ‘ib qilish.
- Lotin yozuviga o‘tishni yakunlash va *o‘, g‘* harflari hamda tutuq belgisi uchun yagona raqamli standartni barcha qurilma va dasturlarda qo‘llash.
- Ta’limda nutq uslublarini farqlash, ya’ni rasmiy, ilmiy va so‘zlashuv uslublarini o‘z o‘rnida qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirish.
- O‘zbek tili korpusi asosida o‘zlashmalar va yangi so‘zlarning qo‘llanish chastotasini miqdoriy o‘rganish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aitchison J. Language Change: Progress or Decay? — 3rd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — 304 p.
2. O‘zbekiston SSRning Davlat tili haqidagi Qonuni. 1989-yil 21-oktabr; O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni (yangi tahriri). 1995-yil 21-dekabr // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi [Elektron resurs]. — URL: https://lex.uz
3. O‘zbekiston Respublikasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi Qonuni. 1993-yil 2-sentabr; unga o‘zgartishlar kiritish haqidagi Qonun. 1995-yil 6-may // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi [Elektron resurs]. — URL: https://lex.uz
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoni. 2019-yil 21-oktabr // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi [Elektron resurs]. — URL: https://lex.uz
5. Weinreich U. Languages in Contact: Findings and Problems. — New York: Linguistic Circle of New York, 1953. — 148 p.
6. Haspelmath M., Tadmor U. (eds.) Loanwords in the World’s Languages: A Comparative Handbook. — Berlin: De Gruyter Mouton, 2009. — 1081 p.
7. Crystal D. English as a Global Language. — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 212 p.
8. Crystal D. Language and the Internet. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — 272 p.
9. Fierman W. Language Planning and National Development: The Uzbek Experience. — Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1991. — 360 p.
10. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. — Toshkent: Fan, 1985. — 200 b.
11. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab // O‘zbek tili va adabiyoti. — 2012. — № 5. — B. 3–16.